

MAGYAR NYELV A KÖZÖSSÉGI NYELVOKTATÁSBAN

Nádor Orsolya¹

A DIASZPÓRÁRÓL

– NYELVPOLITIKAI MEGKÖZELÍTÉSBEN

Abstract

While all minority groups battle diminishing access to social spaces for language usage, diaspora communities or other, sparse populations are challenged not only by their dwindling numbers, but also by how their language and culture is perceived as possessing less prestige. After first examining the concepts surrounding diaspora, migrant communities, this study will provide an overview of the international laws governing language usage. If extended to include immigrant minorities, these documents could provide greater security for populations living in isolation from their homelands: doing so, however, would demand legal action be taken when the law is not followed.

Keywords: *migration, diaspora, minority language laws, international laws regulating language policy*

Kulcsszavak: *migráció, szórvány, diaszpóra, kisebbségi nyelvi jogok, nemzetközi nyelvi jogi dokumentumok*

1. Bevezető gondolatok

A kisebbségben élő magyar származású egyénekről és közösségekről számos elemzés jelent már meg mind Magyarországon, mind pedig a jelenleg otthont adó országokban: vizsgálták történeti szempontokból (Borbándi Gyula, Kovács Nóra, Kunz Egon, Némethy Kesserű Judit), valamint a belső szerveződés (Papp Z. Attila), az oktatás (Nagy Károly, Papp Z. Attila), az identitás és a magyar nyelv megtartásának, illetve többségi nyelvre való váltásának oldaláról is (Susan Gal, Bartha Csilla, Kontra Miklós, Hatos Anikó, Kovács Magdolna, Zelliger Erzsébet és mások). Azok a monográfiák, gyűjteményes kötetek és tanulmányok, amelyek eddig a 20–21. századi kisebbségi nyelvi jogok és a nyelvpolitika területén megjelentek (Andrássy György, Kovács Péter, Szalayné Sándor Erzsébet, Szépe György, Vizi Balázs) csak indirekt módon foglalkoznak annak a nyelv-ideológiai, nyelvpolitikai és nyelvi jogi környezetnek a vizsgálatával, amely a szórvány és a diaszpóra-kisebbségek fennmaradási esélyeit befolyásolja.

¹ Nádor Orsolya egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem; nyelvész vendégtanár, Zágrábi Egyetem; nador.orsolya@kre.hu

A következőkben először néhány alapfogalmat tekintünk át, amelyeknek az értelmezése korántsem egységes, majd a nyelvpolitikai lehetőségek szempontjából vizsgáljuk meg azokat a nemzetközi jogi dokumentumokat, amelyek akár hivatkozásul is szolgálhatnának a sok országban szétszórt migráns közösségek számára is, annak ellenére, hogy egyáltalán nem, vagy csak érintőlegesen foglalkoznak ezekkel a csoportokkal, és inkább az érintett országok belső törvénykezésére és kisebbségpolitikájára bízák a sorsukat. Végül beszámolunk néhány, az utóbbi évtizedben folyt – és a migránsok integrációját középpontba állító kutatásról, amelyek nyomán talán néhány éven belül születhet egy olyan nemzetközi jogi dokumentum, amely ezeknek a csoportoknak az érdekeit védheti.

2. Diaszpóra – szórvány – migráns közösség – nyelvpolitika – nyelvi jogok – a fogalmakról dióhéjban

2.1. *Diaszpóra = szórvány?*

Az első tisztázásra váró fogalompár a *diaszpóra* és a *szórvány*. Sokan szinonimaként használják, de valóban ugyanazt jelenti-e a kettő? Milyen értelmezésekkel találkozhatunk a szakirodalomban, és milyen tartalommal töltjük meg a jelen írásban?

Ha a két fogalom nyelvi jelentését vizsgáljuk, akkor azt találjuk, hogy a tanulmány-szerzők többnyire különbséget tesznek a fogalmak eredete, következésképpen a tartalma között. A diaszpóra görög eredetű szó, és eredetileg, a bibliai használatát tekintve, a zsidó nép pogányok közötti szétszórattatására utal – tehát arra a helyzetre, amikor egy népcsoport valamilyen (etnikai, vallási, politikai, gazdasági) okból arra kényszerül, hogy elhagyja szülőföldjét, és egy más kulturális közegben telepedjen le, vállalva az esetleges elkülönülést, vagy akár a megbélyegzettséget is. Tóth Pál Péter (2005: 108) ebből az eredeti jelentésből kiindulva bibliai idézeteket sorakoztat fel, majd egyenlőségjelet tesz a két fogalom közé, mert véleménye szerint a *szórvány* szó a *diaszpóra* teljes értékű magyar megfelelője. Ugyanakkor fontos kritériumként említi a társadalmi mozgást, ami vagy saját elhatározásból, vagy erőszak eredményeképpen következik be. A történeti Magyarország belső-, és kifelé irányuló migrációját vizsgálva azt állítja, hogy azokat a magyar közösségeket, amelyek a határrendezések miatt kerültek szórványhelyzetbe anélkül, hogy a településükről elmozdultak volna, nem lehet szórványnak tekinteni (i.m. 112), csak akkor, ha kimutatható a többségi etnikum tömeges betelepülése a kisebbség szállásterületére. Árnyaltabban közelíti meg a fogalmakat Bodó Barna (2011: 16), aki azt állítja, hogy míg a diaszpóra az eredeti közösségtől és élettértől való *elvándorlás* eredményeként jön létre, addig a szórványra a *helyben maradás* és a más, szintén helyben lakó etnikumokkal való keveredés a jellemző, tehát el kell különíteni a két fogalmat. Az egyes kisebbség típusokat illetően négy fő csoportot különböztet meg: a relatív többséget alkotó, teljes és intézményes érdekérvényesítő képességekkel rendelkező *tömbkisebbséget*; az érdekeit jól érvényesítő, viszont csak

20–50%-os arányt képviselő *fronthelyzetű*eket, valamint a 20% alatti, érdekérvényesítő képességekkel nem rendelkező, „maradék jellegű” *szórványt* és a történelmi szállásterületüktől elvándorolt, az őshonosokra jellemző jogokkal nem rendelkező *diaszpóra*-közösségeket. Ilyés Zoltán (2010), akinek a tanulmányára Bodó is hivatkozik, a külső és belső viszonyt tükröző, kettős diaszpóra-fogalom mellett érvel, és kifejti az eltérő szóhasználat tartalmát: *diaszpórán* a magyar lélettérről „nyugatra” elvándorolt egyének által létrehozott közösséget, *szórványon* pedig azokat az etnikai csoportokat érti, akik a történelmi Magyarországon, a magyar etnikai tömböktől távol, más etnikumok által határolt területeken éltek és élnek. Hangsúlyozza, hogy a kultúrnemzeten alapuló és a magyar történelmi sajátosságokra épülő magyar diaszpóra-fogalom eltér a nemzetközileg használt terminustól, mert míg ott felcserélhető a két, azonos jelentéstartalmú szó, a magyar kisebbségpolitika élesen elkülöníti a „nyugatra” elvándorolt és a már a történelmi Magyarország területén is vegyeslakosságú településeken élt, őshonos, de gyenge vitalitású, kis létszámú közösségeket, és előbbire a diaszpóra, utóbbira a szórvány megnevezést alkalmazza.

Érdekes ezt a terminológiai kettősséget elfogadni a nyelvpolitikai, nyelvi jogi közelítés során is, mert a szórványközösségekre a nemzetközi egyezmények és az adott ország kisebbségi törvényei és szabályozói egyaránt vonatkoznak, a diaszpórák viszont teljes egészében ki vannak szolgáltatva a befogadó ország kisebbségpolitikájának. Míg a szórványhelyzetben élők vitalitása és megmaradási esélyei viszonylag pontosan meghatározhatók a lakosság jogainak kiterjedtsége, lélekszáma vagy számaránya szerint, a diaszpórák esetében e két utóbbi kritérium csak igen erős korlátokkal értelmezhető, mivel a sokan nem vállalják korábbi identitásukat – emiatt például nem lehet pontosan meghatározni arányaikat a befogadó ország népességén belül, ugyanakkor sok ország népszámlálása nem is tartalmaz ilyen adatokat.

Mindkét közösség-típusra jellemző a veszélyeztetettség. Ennek mértéke – a vitalitástól függően – sok összetevő alapján alakul ki, de mindig jelen van a gyors vagy lassú felmorzsolódás, a beolvadás, a nyelvcsere, majd az ezt követő nyelvvesztés, a többséghez való igazodás, valamint a néhány nemzedék alatt többnyire bekövetkező identitásváltás. A gyenge vitalitású szórvánnyal szemben azonban a diaszpóra kisebbségek többnyire megtalálják az önszerveződés lehetőségeit, valamint azt a belső szellemi és anyagi bázist, amelyre az intézményrendszerüket felépíthetik akkor is, ha a befogadó országtól ehhez nem számíthatnak segítségre.

A vándorló egyének kicsit sematikusan ábrázolva a következő nagyobb állomáson haladnak át az elhatározástól a diaszpóra közösség kialakulásáig:

- 1) a társadalmi-gazdasági körülmények hatására az egyének, ill. a kisebb csoportok elhatározzák, hogy ideiglenesen vagy végleg új hazát keresnek;
- 2) szervezés, előkészítés, befogadó ország keresése – ha lehetséges (mert ha menekülni kell, akkor ez a lépés csak a legszükségesebbekre korlátozódik);
- 3) ideiglenes állomáshelyen (pl. menekülttáborban) való tartózkodás egy köztes országban, ahol a csoportképződés elindulhat;
- 4) megérkezés a befogadó országba, letelepedés – lehetőleg egymás közelében.

Hogyan lesz a migráns csoportokból közösség? A közösséggé formálódást a kívándorlás közös pontjai is segítik: egy-egy adott történelmi-politikai korszak migránsai, akik között sok értelmiségi is van – bár legtöbbször erősen megosztott módon – a kibocsátó ország adott korszakára jellemző kulturális és ideológiai eszmeiséget képviselik, így könnyebben szervezik meg új hazájukban az egyházi, a kulturális és az oktatási intézményeket, amelyek a származási nyelv és kultúra fennmaradását biztosítják oly módon, hogy segítenek a diaszpóra-kisebbség különvilágának kialakításában.

Ilyen típusú önszerveződésre a vezető nélkül maradt, sokszor megbélyegzett szórványközösségek nem alkalmasak, de a diaszpóraközösségek is csak akkor, ha vannak szervező egyéniségeik és önkénteseik, akik megteremtik a kulturális és hagyományőrző egyesületek, klubok, az óvodai, iskolai csoportok, s nem utolsósorban az egyházi közösségek működésének anyagi és szellemi feltételeit.

A fenti fogalmak mellett, az el-, illetve bevándorolt népcsoportokra – tehát a diaszpórára – vonatkozóan egyre gyakrabban jelenik meg a „*migráns-közösség*” terminus, amelybe beletartoznak a régi és az új kívándorlók egyaránt, bár ha megvizsgáljuk a velük foglalkozó kutatások tartalmát, azt láthatjuk, hogy az újabb migráció kerül a középpontba (Green Paper 2008, Wirén 2013). A fentebb említett állomásokon az újabb kívándorlók már csak részben haladnak át, és mind az elhatározásban, mind az előkészítésben, szervezésben az egyéni megoldások a jellemzőek (előzetes munkakeresés, álláspályázatok, a család biztonságos elhelyezése, előzetes nyelvtanulás vagy ugyanazon nyelvcsaládon belüli mozgás – pl. a román anyanyelvűek szívesen mennek olasz és spanyol nyelvterületre). Jellemző, hogy a régebbi diaszpóra közösségek fenntartásokkal fogadják az újonnan érkezőket, és ők sem feltétlenül keresik a már meggyökeresedett társaságát, legalábbis eleinte. A másik oldalról pedig jellemző, hogy a befogadó országok gyakran szembesülnek az idegenellenességgel, a szegregációval, a nyelvi hiányosságokra és kulturális eltérésekre visszavezethető iskolai hátrányokkal. Ez nem új probléma, ezt mutatja, hogy már 1977-ben született egy dokumentum (77/486/CEE), a migráns családok gyermekeinek oktatásáról, viszont a mai kutatásokból is látszik, hogy általános, bármely befogadó országban alkalmazható megoldást nem hozott.

2.2. Nyelvpolitika

A nyelvpolitika sok olyan alapfogalommal dolgozik, amelyeket szintén érdemes legalább röviden áttekinteni: mit jelent a *nyelvpolitika* fogalma, hogyan illeszkedik a *nyelvi tervezéshez* és *nyelvalakításhoz*, mi tartozik a *nyelvi jogokhoz*, valamint azt, hogy mit értünk a *nyelvi kisebbség*, a *két-és többnyelvűség típusai*, a *domináns és nem domináns nyelv* fogalma alatt. Mivel ezzel a témával lassan egy kisebb könyvtáryi könyv és tanulmány foglalkozik, a jelen írásban csak e fogalmak lényegét foglaljuk össze főként Andrassy György, Szépe György, Szalayné Sándor Erzsébet és Vizi Balázs, a saját korábbi kutatásaink, valamint a VALEUR-kutatócsoport (2004–2007) gondolatainak felhasználásával.

A *nyelvpolitika*, amint maga a szó is mutatja, a nyelv és a politika összefonódására utal. A közösségtől örökölt nyelvet a 18. század utolsó évtizedei óta a legszorosabb

identitáselemek közé tartozik, tehát használatának a korlátozása, esetleg megvonása, tiltása a beszélőközösség számára nagy büntetés. Miért büntetheti egyik közösség a másikat a nyelvhasználat akadályozásával? A válasz elég egyszerű: a Földön több mint 8000 nyelv van, de az országok száma nem éri el a 300-at, tehát az államok többsége több nyelvet és kultúrát is magában foglal, beszélők pedig különböző pozíciókat foglalnak el a társadalomban. A társadalmi egyenlőtlenség, a vallási eltérések megjelennek a nyelvek vonatkozásában is – van pl. olyan kelet-ázsiai vagy afrikai ország, ahol több száz nyelvűközösséggel is számolhatunk, de csak néhány országos vagy regionális szinten elfogadott hivatalos nyelvvel, tehát a nyelvek sem egyenlőek egymással. Vannak kiemelten fontosak, amelyeken az államok belső törvénykezése, oktatása folyik – ezek a hivatalos nyelvek, és vannak olyanok, amelyek csak a beszélőközösségen belül, esetleg néhány szomszédos közösségekkel használhatók – ezeket nevezzük vernakuláris nyelveknek. Itt helyezkednek el az elismert, tehát valamilyen szintű nyelvi jogokkal rendelkező kisebbségi nyelvek, de azok a nyelvek is, amelyekről az adott állam nem akar tudomást venni, vagy pontos leírás híján azt sem lehet biztosan megállapítani, hogy önállóak-e, vagy csak valamely szomszédos nyelv változatai – amint ez például az afrikai nyelvek esetében gyakori jelenség. Míg a *hivatalos* minősítésű csoportra a kidolgozottság jellemző, szóban és írásban a társadalmi élet minden területén használható, ismerete a társadalom minden tagja számára ajánlott, a jogi és dialektológiai szempontból korántsem egységes utóbbi csoporthoz tartozó nyelveknek lehetséges, hogy még írásbeliségük sincs, használatuk pedig erősen korlátozott. Amióta a jogtudományban megjelent a „hivatalos nyelv” – amiből lehet akár több is országos vagy regionális szinten, valamint az „államnyelv” – ebből egy van, mert a homogenizáló ideológia nem tűr meg többet, azóta a társadalmi egyenlőtlenség kategóriája mellett megjelent a *nyelvi egyenlőtlenség* is, amit a többség törvények és rendeletek formájában deklarál. A nyelvről való hivatalos döntések, a törvények és gyakorlati intézkedések az állam ideológiai álláspontját és politikai akaratát tükrözik, emiatt elsősorban a többségnek van nyelvpolitikája. De nem zárható ki, hogy a kisebbségnek is lehet nyelvpolitikája. Ez abban az esetben valósulhat meg, ha a közösség szervezettsége és tudatossága, hagyományai, erős kötődése a saját nyelvéhez lehetővé teszi álláspontjának szervezett, politikai megjelenését, és van olyan érdekérvényesítő képessége, intézményrendszere, amelynek a kereteiben ez meg is tud jelenni a nyilvános és hivatalos színtereken.

A nyelv azonban csak akkor tud megjelenni a politikai térben, ha a közösség akaratára összekapcsolódik a tudatos *nyelvalakítással*, ezen belül a *nyelvtervezés* különféle területeivel és szintjeivel. Először is meg kell jelennie a nyelvűközösségben annak az igénynek, hogy akarják használni a családban és a formális közösségi helyzetekben egyaránt, ezért tudatosan foglalkozzanak a nyelv megismerésével, próbálják leírni fonetikai és grammatikai rendszerét, szótárakba gyűjteni és csoportosítani a szókincsét. Ennek az alapfeltétele – legalábbis az Európában kialakult és innen szétterjedt tervezési hagyományok szerint – a saját írásrendszer megléte, aminek megalkotása a nyelvi tervezés korpusztervezési területéhez tartozik. Ez elég hosszú folyamat, hiszen mindig vannak leírási modellként szolgáló nyelvek – ilyen volt Európában a latin –, ezek azon-

ban nem alkalmasak kizárólagos követésre egy másik, pl. nem indoeurópai típushoz tartozó nyelv leírása, beszédhangjainak rögzítése esetében. Ennek az ún. *korpusztervezési* folyamatnak a csúcspontja a sztenderd nyelvváltozat létrehozása, elfogadása és elterjesztése, majd folyamatos gondozása. A sztenderdnek akkor nő meg a jelentősége, ha a nyelvközösség sok, egymástól lényegesen eltérő változatot használó beszélőközösségre tagolódik, hiszen ez a konszenzuson alapuló változat lesz majd az oktatás, így a tankönyvek, szótárak, grammatikák, valamint a törvénykezés, az államot működtető közigazgatás hivatalos nyelve. (Természetesen a mondat második fele akkor értelmezhető, ha a nyelv többségi helyzetben van, azonban a történelem számos példát szolgáltat arra, hogy egy korábban kisebbségi nyelvközösség is válhat többségivé, és a többségből is lehet kisebbségi.) A hivatalos nyelv, illetve nyelvváltozat kijelölése viszont már nem a korpusz-, hanem a *státusztervezés* része. Vannak olyan országok, ahol a volt gyarmatosítók nyelve az egyetlen hivatalos nyelv (Nigériában az angol), másutt akár kilenc is lehet (Dél-Afrikai Köztársaság), emellett vannak olyan államok, ahol a legnagyobb létszámú, ún. államalkotó közösség adja (az európai országok többsége ide tartozik), s olyanokról is tudunk, amelyek egy tudatos, a helyi sajátosságokat figyelembe vevő nyelvalakítási folyamat eredményeként jöttek létre (bahasa indonéz). A politikai hatalmat birtokló többség természetesnek tartja, hogy az ő anyanyelve vagy az általa választott nyelv legyen az állam hivatalos nyelve, s hogy a szórványban vagy tömbökben élő őshonos kisebbségek anyanyelve kap-e valamilyen helyet, az már az ország homogenizmustól a pluralizmusig terjedhető nyelvideológiájától, és az erre épülő kisebbségi *nyelvi jogoktól* függ.

Az emberiség sokféle jogi szabályozó kereteiben éli magán- és társadalmi életét. Vannak szabadságjogai, általános emberi jogai, kisebbségi jogai – és vannak nyelvi jogai is. Ezek a jogok az anyanyelv használatának színtereit érintik (hivatalok, oktatás), és lehetőséget adnak bizonyos százalékos arányok (általában ez 20%) előírására, amely fölött és alatt más-más nyelvi jogok illetik meg az állampolgárt. Ugyanakkor nemcsak az anyanyelvre, hanem az államnyelvre vonatkozóan is megfogalmaznak szabályokat, egyebek között a kisebbség jogát az állam hivatalos nyelvének megtanulására az oktatási rendszer keretei között. A nyelvi jogok azonban nemcsak a kisebbséget, hanem a többséget is megilletik, ezért az általános emberi jogok közé tartoznak. A legnagyobb vitát ennek a jognak az *egyéni* vagy *kollektív* jellege váltja ki. Valójában a két jogtípus összekapcsolódik, mivel a kollektív jelleg feltételezi az egyéni szintű működést is. A többség ellenvetés nélkül ismeri el a nyelvi jogokat kollektívként abban az esetben, ha az érintett kisebbségnek területi vagy kulturális autonómiája van. Viszont ez nem nevezhető tipikusnak, ráadásul csak a nagyobb létszámú, tömbhelyzetű, erős vitalitású, őshonos kisebbségeknek van esélyük erre, hiszen ők tudnak érvényesülni érdekképviselési és intézményi – tehát kollektív – színtereken akkor, ha számukra az állam megteremti a jogegyenlőséget.

Ha egy közösség nyelve nem egyezik meg az államot irányító többség nyelvével, *kisebbségi nyelvként* tartjuk számon – akkor is, ha számszerűség tekintetében éppen a fordítottja lenne indokolt. Az Amerikai Egyesült Államokban, ahol nincsen de jure hivatalos nyelv, és a tagállamok is csak az 1970-es évek közepétől nevezik meg az an-

golt hivatalos nyelvként, egyre nagyobb számú spanyol ajkú bevándorló telepedik le, arányszámuk 14–15% körülire tehető, ennek ellenére egyelőre csak egy állam, Új-Mexikó ismerte el az angol mellett hivatalos nyelvnek a spanyolt. A kisebbségi nyelvek használata a nyilvános társadalmi színtereken korlátozott, kiterjedtségüket befolyásolja, hogy milyen kollektív megjelenési lehetőségeik vannak az általános- és középfokú oktatásban, a szakoktatásban, a felsőoktatásban, milyen eséllyel találnak munkát az anyanyelvük környezetében, vannak-e kulturális és társadalmi szervezeteik, pártjaik stb. Emellett jelentős eltérés figyelhető meg a szóbeliség és az írásbeliség között is. Érdemes elgondolkozni azon a felvetésen is, amit az Európa Tanács „Európa minden nyelve kincs” (VALEUR) kutatásának jelentésében (2008) olvashatunk, nevezetesen, hogy a *kisebbségi* – *többségi* fogalompár helyett nem fejezi-e ki jobban a helyzetet a *domináns* és *nem domináns* nyelvek elnevezés. Az előbbi a hivatalos nyelvnek felel meg, az utóbbi viszont magában foglalja az *őshonos kisebbségek* által beszélt regionális és kisebbségi nyelveket, a jelnyelveket, valamint a *migránsok* nyelvét és a *vándorló közösségek* által beszélt, területhez nem köthető nyelveket, tehát azokat, amelyek többnyire kimaradnak a kisebbségekre vonatkozó nyelvi jogi dokumentumokból.

A fentebb felvetett kérdés a szórvány és a diaszpóra azonosságáról vagy különbségéről ebben az esetben is értelmet nyerhet. A szórványban élőknek elvileg lehetőségük van arra, hogy az országon belüli migrációval a tömbkisebbség vonzáskörébe kerüljenek – feltéve, hogy van ilyen, s ha korlátozottan is, de érvényesek rájuk az adott ország kisebbségekre vonatkozó törvényei, támogatáspolitikája. A nyelvi és kulturális közösségétől elvándorolt diaszpóra számára viszont néhány, magát multikulturálisként értelmező ország kivételével, a befogadó államok nem biztosítanak kisebbségi jogokat, így nyelvi jogokat sem. A jogbiztonságot számukra az jelenti, amikor bevándorlóból állampolgárrá válhatnak, a nyelvi jogaik pedig az állam hivatalos nyelvének megtanulására korlátozódnak. (Ez utóbbit – a migránsok nyelvi integrációját – sok állam anyagilag és szervezettel is támogatja.)

A nem domináns nyelveket beszélő kisebbségeket a *két-és többnyelvűség* valamilyen foka jellemzi. Azokban az országokban, ahol több nyelvközösség él együtt, ez sokkal természetesebb, mint a magyar nyelvközösség esetében, ahol az egynyelvűség évtizedekig a kényszerkisebbségi lét elleni tiltakozás egyik formája volt. Napjainkban már ezek a kisebbségek is egyre nagyobb hangsúlyt helyeznek arra, hogy az anyanyelvük mellett a többség nyelvén, sőt lehetőleg egy világnyelven is piacképes kompetenciákra tegyenek szert. Ideális kétnyelvűségnek azt a típust tarthatjuk, amikor az egyénnek szabad választása van az általa ismert nyelvek használata között, és mindig azt alkalmazza, amelyik az adott helyzetben a leginkább célszerű. Ez a kétnyelvűség ugyanakkor nem jelent egyben kiegyenlítettséget, azt, hogy „ugyanolyan” szinten ismerné a nyelveket. Valamelyik domináns lesz, de hogy melyik, az társadalmi vonatkozásban a kisebbségi- és nyelvpolitikai környezettől függ. Az *anya- vagy elsőnyelvi dominancia* a közösségi nyelv megőrzésének záloga, a külső hatásra megjelenő *másodnyelvi dominancia* viszont a *nyelvcseré* előjele lehet, a folyamat vége pedig a *nyelvvésztes*. E téren a szórvány és a diaszpóra egyaránt veszélyeztetett kisebbségnek számít, hiszen többségi nyelv

környezet veszi őket körül, amely sok esetben meg is bélyegzi ezeket a közösségeket. Ezért anyanyelvük a családi és a magánélet színtereire szorul vissza, ami azt is jelenti, hogy többségi társánál lényegesen kevesebb regiszterben mozog a kisebbségi anyanyelvi beszélő. A szórvány és a diaszpóra által megőrzött, illetve létrehozott egyházi és világi közösségek megteremthetik a lehetőséget a származásnyelv megőrzésére, ezzel késleltethetik a nyelvcserét, ami viszont minden erőfeszítés ellenére, általában három nemzedék alatt megtörténik.

Felvetődhet a kérdés, hogy a diaszpóra közösségek helyet kapnak-e a nemzetközi nyelvi jogi dokumentumok védőernyője alatt, vagy teljesen kiszolgáltatottak a befogadó ország kisebbség- és migrációs politikájának, bevándoroltakkal szembeni nyelv-ideológiájának. A következőkben erre keressük a választ néhány fontos dokumentum vizsgálatával.

3. A nemzetközi nyelvi jogi dokumentumok és a diaszpóra-közösségek lehetőségei

A nemzetközi, kisebbségi nyelvi jogokat is tartalmazó dokumentumok sorát az 1919-es Saint Germain-en-Laye-i kisebbségvédelmi szerződés nyitotta meg, amely felismerve a határrendezésekben rejlő veszélyforrásokat, *egyéni jogokat* garantált a magánérintkezés és az üzleti élet területén (ideértve a cégtáblákat, az áruk megnevezését, az üzleti könyvek vezetését), valamint az egyházi nyelvhasználat meghatározásában, a médiában és az engedélyezett kisebbségi intézményekben. Szabályozta a szerződés a hivatalos és kisebbségi nyelvek viszonyát, használatuk körét és kiterjedtségét is. Az első világháborút követően megalakult új nemzetállamok vezetői azonban igyekeztek ezeket a jogokat korlátozni oly módon, hogy az alkotmányukban, majd törvényekben is rögzítették, hogy a nyilvános színtereken minimálisan hány százalékot kell elérnie a kisebbségnek ahhoz, hogy a nemzetközi szerződésben garantált jogok érvényesülhessenek. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a kisebbségvédelem csak a megnövekedett területekkel rendelkező országokra és vesztesekre vonatkozott, a győztes Szövetséges és Társult Főhatalmakra nem (Andrássy 1998: 65).

A második világháborút követően alakult meg az Egyesült Nemzetek Szervezete (1945), amely 1948-ban adta ki az **Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát**, amely azóta is minden általános emberi, kisebbségvédelmi és nyelvi jogi dokumentum egyik kiindulópontja és hivatkozási alapja. A Nyilatkozat nem tér ki külön a nyelvi jogokra, bár a 2. cikkben tilt mindenféle megkülönböztetést, köztük a nemre, fajra, bőrszínre és nyelvre vonatkozókat is, valamint biztosítja a gondolat szabadságot, a lelkiismeret- és a vallásszabadságot is. De – amint arra Andrássy György felhívja a figyelmet – mégiscsak ellentmondásos módon foglal állást, hiszen „nem ad választ, hogy végül is vannak-e bármilyen nyelvi jogai az egyénnek, de azt sem tudjuk meg belőle, hogy mely nyelveken illeti meg az egyént a gondolat, a lelkiismeret, a vallás, a vélemény és a kifejezés szabadsága, valamint a neveléshez való jog” (i.m. 88).

Szintén ENSZ-dokumentum a **Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmánya** (1966), amelyben már található egy kisebbségvédelmi cikkely. Ebben a kisebbségekhez tartozó személyek vallásgyakorláshoz, saját kultúrához és nyelvhez való joga fogalmazódik meg – függetlenül attól, hogy milyen kisebbségekhez tartoznak, tehát témánk szempontjából fontos az a tény, hogy nem zárja ki egyik kisebbségi csoportot sem, valamint az, hogy először itt jelenik meg a jogtudomány számára is értelmezhető módon a nyelvi jog.

A nyelvi jogi dokumentumok kapcsán érdemes részletesebben megismerkedni a **Nyelvi jogok egyetemes nyilatkozatával** (1996), amely az elfogadás helyére emlékeztetve, *Barcelonai Nyilatkozat* néven vált széles körben ismertté, s amely a létrehozók eredeti szándéka szerint nyelvi jogi ENSZ-alapdokumentum lehetne, így a tagállamok részére kötelező, de napjainkig ez a cél – a különféle érdekellentétek miatt – nem valósulhatott meg.

Szépe György, aki maga is részt vett ennek a dokumentumnak az előkészítésében és megszövegezésében, gondoskodott arról, hogy a lehető legszélesebb kör megismerhesse, így a leginkább érintett, külhoni magyarság különféle csoportjai. Gesztusértékű volt, hogy először a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága (Anyanyelvi Konferencia) periodikája, a *Nyelvünk és Kultúránk* közölte magyar nyelven.

Talán a legnagyobb jelentősége ennek a dokumentumnak az eddigiekhez képest az, hogy a nyelvi jogokat egyszerre tekinti egyéni és kollektív jogoknak, valamint az, hogy ésszerű módon megkülönbözteti az őshonos és a bevándorolt kisebbségeket, és mindegyiket a dokumentum hatálya alá tartozónak tekinti. Mivel a bevezető fogalommagyarázata mind a diaszpóra, mind a szórvány szempontjából fontos nyelvpolitikai és nyelvi jogi tényeket szögez le, érdemes szó szerint idézni néhány sort (a kiemelések tőlem származnak):

Bevezető fogalmak

1. cikk

1. Ez a Nyilatkozat **nyelvi közösségnek** tekint minden olyan - egy bizonyos térségben történelmileg kialakult - emberi társadalmat, akár ezt a térséget elismerik, akár nem, mely népként határozza meg magát, és tagjai saját közös nyelvet fejlesztettek ki a kommunikáció és a kulturális kohézió természetes eszközeként. Az a kifejezés, hogy *egy területre jellemző nyelv, egy történelmileg létrejött közösség nyelvére vonatkozik egy ilyen térségben*.
2. Ez a Nyilatkozat azt az alapelvet tekinti kiindulópontjának, mely szerint **a nyelvi jogok egyidejűleg egyéni és kollektív jogok**. A nyelvi jogok teljes körű meghatározásában vonatkozási alapként a saját területi térségében kialakult történelmi nyelvi közösség esete tekintendő. A térség alatt nem csak a földrajzi terület értendő, ahol a közösség él, hanem a nyelv teljes körű fejlődése szempontjából létfontosságú társadalmi és funkcionális terület is. Csak erre alapozva lehet, a jelen cikk 3. pontja alatt említett nyelvi csoportok és a közösségi területen kívül élő egyének jogait a fokozatosság és a folyamatosság jegyében meghatározni.

3. A Nyilatkozat szándékának megfelelően a csoportok területi hovatartozásának és nyelvi közösséghez való tartozásának további ismérvei: – politikai és közigazgatási határok választják el közösségük fő részétől; – történelmileg olyan kis területen telepedtek le, melyet más nyelvi közösségek tagjai vesznek körül; vagy – olyan területen telepedtek le, melyet más, hasonló történelmi előzményekkel rendelkező nyelvi közösségek tagjaival osztanak meg.
4. Ez a Nyilatkozat *saját területükön élő nyelvi közösségeknek tekinti a történelmi migrációs területükön élő nomád népeket és a történelmileg letelepedett, földrajzilag szétszórta helyeken élő népeket.*
5. Ez a Nyilatkozat *nyelvi csoportnak tekint bármely emberi csoportot, mely ugyanazt a nyelvet használja, mely egy más nyelvi közösség térségében telepedett le, de amelyik nem rendelkezik a másik közösséggel egyenértékű történelmi előzményekkel.* Ilyen csoportok például az **emigránsok, menekültek, deportált személyek és a diaszpóra tagjai.**²

Szemben a korábbi, tipikusan nem nyelvi jogi természetű dokumentumokkal, ez pontosan megjelöli, hogy mire terjednek ki az egyéni nyelvi jogok (*a nyelvközösséghez való tartozás joga, a névhasználat joga, a kapcsolattartás joga a származási csoport más tagjaival, a saját kultúra megőrzésének és fejlesztésének a joga*), és mit foglalnak magukban a kollektív jogok (*a saját nyelv és kultúra oktatásához való jog, a saját nyelv és kultúra megjelenítésének joga a médiában*). A nyelvpolitikában mérőföldkőnek tekintjük a Barcelonai Nyilatkozatot, de jogi oldalról meglehetősen nagy hallgatás övezi, és jöllehet több ponton módosítani és a nemzetközi jog terminológiájához kellene igazítani a szöveget úgy, hogy a benne megfogalmazott alapértékek ne változzanak. Ez pedig igen sok állam ellenérzésével találkozna mind az őshonos, mind a migráns kisebbségeket illetően, tehát nem lehet csodálkozni azon, hogy ez a kitűnő kezdeményezés nem juthatott el a célul kitűzött legmagasabb nemzetközi jogi szintre, és nem lett belőle ENSZ-dokumentum.

Egy általános nyelvpolitikai elemzésből nem maradhatna ki az Európa Tanács kezdeményezésére létrejött **Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája**, amelyet hosszas egyeztetések után 1992-ben nyitottak meg aláírásra, majd 1998-ban lépett hatályba. Viszont ha az Általános rendelkezések 1. cikkét elolvassuk, azt tapasztaljuk, hogy ez az egyébként vitathatatlan jelentőségű dokumentum, amelyet előbb-utóbb minden európai ország aláír, *kizárja a hatálya alól a migráns kisebbségeket*:

„a) 'regionális vagy kisebbségi nyelvek' kifejezés alatt azon nyelvek értendők,

(i) amelyeket valamely állam adott területén az állam olyan polgárai hagyományosan használnak, akik az állam fennmaradó népességénél számszerűen kisebb csoportot alkotnak, és

(ii) amelyek különböznek ezen állam hivatalos nyelvétől/nyelveitől, azonban ez nem foglalja magában sem az állam hivatalos nyelvének/nyelveinek dialektusait, sem a bevándorlók nyelveit”³

² Forrás: http://www.mnyknt.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=101&Itemid=30#j0

³ Forrás: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00012/pdf/09.pdf>

Sajnálatos, hogy a dialektusok beszélői és a migráns kisebbségek kimaradtak a Kartából, mivel ez egy olyan elvi dokumentum, amely a benne megfogalmazott 9 alapelv alapján választható „étlapot” kínál a csatlakozó államoknak. Ha tehát rájuk is kiterjedt volna, akkor a Barcelonai Nyilatkozat és a Karta egymást erősítve talán mostanra eljutott volna egy általános, minden ENSZ-tagállamra nézve kötelező nyelvi jogi szintre. A Kartában megfogalmazott 96 különféle állami kötelezettségből és 68 ajánlásból az aláíróknak mindössze 35-öt kell elfogadniuk: a legtöbbet, 3–3 ajánlást az oktatás, illetve a kultúra területéről, az igazságszolgáltatással, a közigazgatással, a közszolgáltatással, a tömegtájékoztatással, a gazdasági és a társadalmi élettel kapcsolatosan pedig mindössze 1-1 vállalást kell teljesíteniük, ráadásul az egyes országok saját maguk határozhatják meg, mely kisebbségeket tekintik a Karta joghatálya alá tartozónak. De még az ilyen megengedő megfogalmazás sem elegendő több európai országnak, és alá sem írják a Kartát, vagy évekig húzzák a ratifikálását.

A Karta gyenge pontjait, valamint a Barcelonai Nyilatkozatot egészíti ki a **Hágai Ajánlások a kisebbségek oktatási jogairól** (1996) című EBESZ-dokumentum, valamint az ennek folytatásaként 1998 februárjában elfogadott **A Nemzeti Kisebbségek Nyelvi Jogairól szóló Oslói Ajánlások**, amely a kisebbségi nyelvi jogokat 9 fejezetbe és 21 pontba rendezve próbál hozzájárulni a nemzeti kisebbségek önazonosságának fenntartásához. Az előbbi dokumentumot azért fontos megemlíteni, mert nemcsak az anyanyelv graduált oktatását hangsúlyozza, hanem az állam hivatalos nyelvének megtanulását is jogként fogalmazza meg, az utóbbit pedig azért, mert nyomatékossítja a Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában foglalt egyéni és kollektív jogokat. Viszont mindkét ajánlás „csak” ajánlás, és az elfogadtatása érdekében a Kartához viszonyítva csak minimális nemzetközi nyomás volt tapasztalható, emellett a kisebbségi nyelvi jogokat ezek is leszűkítik az őshonos nemzeti kisebbségekre.

A Karta több mint húsz évvel ezelőtt jött létre, és a Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozata is rövidesen eléri ezt a kort. A 21. század első évtizedében azonban már számos elemzés készült, amelyekből kiderül, hogy ezek a dokumentumok nem oldották meg sem az őshonos, sem a migráns kisebbségek nyelvi jogait, nem adnak semmiféle szankcióra lehetőséget a jogaival visszaélő többséggel szemben, az elmarasztaló elemzések és jelentések többnyire hatástalanok maradnak.

A Karta elemzői – egyebek között Szalayné Sándor Erzsébet – rámutatnak arra, hogy a nemzetközi jogban nem szokás a „mazsolázás” módszerét alkalmazni, márpedig az aláíró állam nem a Karta teljességére, hanem csak az egyes részterületekről választandó három, illetve egy pont betartására vállal politikai és nem jogi kötelezettséget. Problémaként merül fel emellett, hogy nem tartalmaz panasztételi és jogorvoslati lehetőséget, nem veszi figyelembe a 20–21. századi migrációs folyamatokat, és csak az őshonosként elismert nyelvekre vonatkozik (Szalayné 2003: 214–221). A Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozata is csak az ajánlás szintjén maradt, hiszen nem lett belőle ENSZ dokumentum, tehát ez sem tudja beteljesíteni megalkotói szándékát.

Az Európa Tanács által kibocsátott dokumentumokra vonatkozó ellenőrzést az 1997. április 25-én létrejött Monitoring Committee biztosítja, de jelentései a fent emlí-

tett okok miatt nem járnak együtt szankciókkal, ugyanígy az 1992 óta létező Euromosaic kutatási program által kiadott, több országra kiterjedő elemzések sem. A politikai kötelezettségvállalás elmulasztása nem jár együtt jogi felelősségre vonással.

Ugyanakkor az is látható a kutatási jelentésekből, elemzésekből, hogy tovább már nem lehet nem tudomást venni Európa etnikai térképének átrendeződéséről, és az Unión belüli igen erőteljes újkori migrációról. Valamilyen megoldási javaslatot ki kell dolgozni, ami már nemcsak az őshonos közösségek, hanem a bevándorolt kisebbségek integrációját, ugyanakkor anyanyelvük és kultúrájuk megtartását is segíti. Ennek előkészítését szolgálja egyebek között a már említett 1977-es rendelet a bevándorlók gyermekeinek oktatásáról, Ingrid Gogolin 2002-es tanulmánya Európa új kisebbségeiről, akik átrajzolták a hagyományos, többségi és őshonos kisebbségi csoportokat tartalmazó nyelvi térképet, kiegészítve sokféle Európán kívüli nyelvvel, majd a Miniszterek Tanácsának 2008/4 ajánlása a bevándorlók gyermekeinek oktatásáról, valamint a koncepció kifejtése a Green Paper. Migration & Mobility: challenges and opportunities for EU education systems (Brussels 2008) című tanulmányban. Hasonló problémával találkozunk az egyik legjelentősebb befogadó országban, az Amerikai Egyesült Államokban is, ahol döntően a spanyol ajkú bevándorlók kapcsolatosan kell megoldásokat keresni. Az angol nyelv de jure jogaiba való helyezését szorgalmazó mozgalmak (English First,⁴ English Only Movement⁵) tartanak attól, hogy az etnikai összetétel jelentős változása az egyébként országos főnyelvként ismert és a köznap életben, munkában, oktatásban elsődlegesen használt angolt háttérbe szoríthatja, emiatt nem támogatják a két tannyelvű oktatást sem, és törvények megalkotását szorgalmazzák az angol nyelv védelmében.

A szabad munkavállalással más országokba költöző migránsok nyelvei és kultúrái ugyanúgy hozzájárulnak az európai nyelvi és kulturális sokszínűséghez, mint az őshonos kisebbségeké. Számszerűségük is indokolja, hogy a befogadó államok ne hagyják figyelmen kívül az ő igényeiket sem, akár felnőttekről, akár gyermekekről legyen szó. A korábban már említett VALEUR-projekt, amely *nem domináns nyelvekként* határozza meg a kisebbségek nyelvét, nem különíti el élesen az őshonos és a migráns csoportokat, amikor a két- és többnyelvű kompetencia kialakítására, az anyanyelv és a többségi nyelv hatékony oktatására a tartalomalapú, illetve a két tannyelvű módszereket javasolja. A migránsok fokozatos nyelvi és kulturális integrációjának feladatát hangsúlyozza a 2008-as Ajánlás (Recommendation), valamint a Green Paper (2008) is, amely a nyelvi kompetenciákat középpontba állítva, statisztikai adatokkal, grafikonokkal szemlélítve hasonlítja össze a migránsok és a befogadó országok őshonos lakosainak iskolai teljesítményét, ezzel utasítva el a szegregált iskolákat és támogatva az integrált képzési típust. A migránsok integrációja nem egyszerűen nyelvi és kulturális, hanem – kissé messzebbre tekintve – biztonságpolitikai és szociális kérdés is, kezelése és megoldása – jogi rendezése – tehát az őshonos kisebbségekhez hasonlóan, igen fontos és sürgető feladat.

⁴ www.englishfirst.org

⁵ www.massenglishplus.org

4. Összegzés

A fenti rövid áttekintésből talán világossá vált, hogy a diaszpóra és a szórvány fogalmát a sajátos magyar történelmi és települési viszonyokra tekintettel el kell különíteni egymástól. Ezek a közösségek akkor is veszélyeztetett helyzetben vannak, ha abban az országban, ahol élnek, nincs diszkrimináció, és a többséggel azonos jogokat élveznek, sőt még állami támogatást is kapnak egyesületeik, egyházaik, oktatási szerveződések fenntartásához. Nyelvhasználati színtereik korlátozottak, anyanyelvük presztízse és társadalmi hasznossága fokozatosan csökken, jellemző a fokozatosan előtérbe kerülő másodnyelvi dominancia és velejárója, a nyelvcsere, emellett vitalitási mutatóik nemzedékről nemzedékre gyengülnek. A bemutatott nyelvi jogi dokumentumokból kiolvasható, hogy a nemzetközi kisebbségjogi támogatás célcsoportjai az őshonos nemzeti kisebbségek, a migráns közösségek pedig vagy meg sem jelennek, vagy ha mégis, akkor olyan dokumentumban, amelynek csak elvi jelentősége lehet, vagy egyelőre csak a kutatás szintjén tart a nyelvi kérdések vizsgálata, így a diaszpóra teljes egészében kiszolgáltatott a befogadó állam kisebbség- és bevándorlás-politikájának.

Irodalom

- Andrássy György 1998. *Nyelvi jogok. A modern állam nyelvi jogának alapvető kérdései, különös tekintettel Európára és az európai integrációra*. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs.
- Bodó Barna 2011. *Szórványstratégia. Vitaanyag*. Szórvány Alapítvány, Temesvár.
- Búza László 1930. *A kisebbségek jogi helyzete a békeszerződések és más nemzetközi egyezmények értelmében*. MTA, Budapest.
- Európa minden nyelve kincs*. VALEUR 2008. Council of Europe – OFI, Strasbourg – Budapest.
- Gogolin, Ingrid 2002. *Linguistic Diversity and New Minorities in Europe*. Council of Europe, Strasbourg.
- Green Paper. *Migration & mobility: challenges and opportunities for EU education systems*. 2008. Commission of the European Communities, Brussels.
- Szalayné Sándor Erzsébet 2003. *A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században*. Gondolat Kiadó – MTAKI, Budapest.
- Szépe György 2001. *Nyelvpolitika: múlt és jövő*. Iskolakultúra, Pécs.
- Tóth Pál Péter 2005. Diaszpóra /szórvány. In: Ilyés Zoltán és Papp Richárd szerk. *Tanulmányok a szórványról*. MTAKI-Gondolat Kiadó, Budapest, 108–114.
- Wirén, Eva 2013. *Migrants in Education – what factors are important?* Publication Office of the European Union, Luxembourg.